

РАННЯ ПОЕЗІЯ СЕРГІЯ ЖАДАНА (ВЕРСИФІКАЦІЙНИЙ АСПЕКТ)

SERHIY ZHADAN'S EARLY POETRY (VERSIONING ASPECT)

Цівінська Ю.В.,

orcid.org/0009-0004-3352-7260

аспірантка кафедри української літератури

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

У статті на матеріалі однієї з перших поетичних збірок Сергія Жадана «Генерал Юда» (1995) представлено огляд версифікаційних форм його ранньої творчості. Висвітлено історію першої публікації та відмінність складу збірки від книги «Цитатник», що вийшла друком майже одночасно. Відображені результати спостережень над реалізацією різних метричних розмірів в окремих віршах та циклах («Самогубці», «НЕП»). З'ясовано, що для перших творів автора характерна різноманітність, адже 18% текстів, такі як «Тарас Григорович Шевченко», «Старий Антонич бродить сонним містом», «Диск вечірнього сонця...», «За розбитими шибамі – сніг», «За хвилину до того, як випаде дощ» та «Вступ» із циклу «Сім днів...» написано силабо-тонікою (у цій книзі – здебільшого ямб, анапест), тонікою (переважає дольник – 15%, а тактовик і акцентний вірш реалізовані як метричні вставки), верлібром (кількісно превалює – 37%). Окрім того, виокремлено тексти (30%), що є перехідними метричними формами (ПМФ) та поліметричними конструкціями (ПК), у яких, однак, зміна віршового розміру відбувається переважно незалежно від змісту й зумовлена, вважаємо, процесом вироблення авторського стилю, спробами й намаганнями письменника урізноманітнити метрику й ритміку віршів. Визначено особливості вільного вірша, такі як: строфоїдна структура, специфічна ритміка, інтонування та синтаксичне членування. Зокрема, підкреслено, що в циклі «Самогубці» верліброва форма повністю відтворює авторське бачення смерті як процесу з відповідними акцентами, що додає кінематографічного ефекту віршам. Також відзначено, що цикл «Сім днів, котрі нікого не вразили», є індивідуальною переробкою відомого твору футуриста М. Семенка, який поєднав зразки різних версифікаційних систем. У висновку широкий спектр метричних форм у збірці «Генерал Юда» потрактовано як показник експериментаторства автора-початківця.

Ключові слова: вірш, цикл, метрика, ритміка, дольник, верлібр, рання поезія, Сергій Жадан.

The article is based on one of Serhiy Zhadan's first poetry collections, «General Judas» (1995), and presents an overview of the versioning forms of his early work. The history of the first publication and the difference between the composition of the collection and the book «Citation Book», which was published almost simultaneously, are highlighted. The results of observations on the implementation of different metrical sizes in individual poems and cycles («Suicides», «NEP») are presented. It is found that the author's first works are characterized by diversity, since 18% of texts, such as «Taras Shevchenko», «Old Antonych Wanders the Sleepy City», «Disc of the Evening Sun...», «Behind the Broken Windows – Snow», «A Minute Before the Rain Falls» and «Introduction» from the cycle «Seven Days...» are written in syllabic tone (in this book – mostly iambic and anapestic), tonic (the dolcet predominates – 15%, and the meter and accent verse are realised as metrical inserts), and iambic tone (prevails quantitatively – 37%). In addition, texts (30%) that are transitional metrical forms (TMF) and polymetrical constructions (PC) are singled out, in which, however, the change in verse size occurs mainly without reference to the content and is due, in our opinion, to the process of developing the author's style, the writer's attempts and efforts to diversify the metrics and rhythm of the poems. The features of free verse, such as stanzaic structure, specific rhythm, intonation and syntactic division, are identified. In particular, it is emphasised that in the cycle «Suicides» the verse form fully reproduces the author's vision of death as a process with appropriate accents, which adds a cinematic effect to the poems. It is also noted that the cycle «Seven Days that Impressed No One» is an individual reworking of the famous work of the futurist M. Semenko, who combined samples of different versioning systems. In conclusion, the wide range of metrical forms in the collection «General Judas» is interpreted as an indicator of the novice author's experimentation.

Key words: poem, cycle, metric, rhythm, dolnik, free verse, early poetry, Serhiy Zhadan.

Постановка проблеми. Рання творчість будь-якого автора здебільшого перебуває «в тіні» власних найвідоміших текстів, що фіксують його на літературній сцені та закріплюють ті чи інші маркери поетичної манери. Тому перші спроби пера, які письменник наважився опублікувати, рідко потрапляють у поле зору літературознавців як матеріал для дослідження, особливо для віршознавчого, оскільки часто в таких творах ще нестала, невироблена ритміка, котрою часто «жертвують» початківці, або ж її взагалі немає (як хтось може подумати), якщо автор обирає форму верлібра. Проте, з іншого боку, зразки

саме початкового етапу творчості формують ту основу поетики, на якій вибудовується особливий стиль, а різноманітність/одноманітність версифікаційних характеристик указує на пошук свого авторського «я», підбирання тієї форми вираження, яка найкраще розкриє зміст поезії, або ж, навпаки, «законсервує» віршовані рядки в найкомфортніших межах, що теж здатне зробити їх упізнаваними.

Вважаємо, що рання творчість Сергія Жадана – одного з найуспішніших сучасних авторів в Україні – потребує більш детального аналізу з віршознавчого погляду, тому що це дозволить

зрозуміти, з чого починав відомий письменник, які поетичні форми обирав та наскільки вдало їх реалізовував.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як окрему книгу збірку «Генерал Юда» бере до уваги А. Біла, розглядаючи її разом із «Цитатником», що з'явився друком майже одночасно. Зокрема, зазначає, що, окрім рефлексій, у С. Жадана трапляються умовні вірші-травестії («Будда сидів на високій могилі...»), «Диск вечірнього сонця блазнювато навис...») [1, с. 37–38], а також стверджує, що поєднання образів міста та Юди, незважаючи на їхню поширеність, трапляється вперше саме у творчості поета-постмодерніста. Також літературознавиця виокремлює тексти з вагомими пейзажними деталями та символами води/снігу/моря («Генерал Юда», «Тут, певно, колись було море...», «За хвилину до того, як випаде дощ...»). О. Коваленко, попри загальну песимістичну атмосферу віршів, все ж помічає промінь надії в текстах автора, що опирається на терпіння й вичікування, і констатує двобічний вплив у ланцюжку «людина – місто» [2, с. 92]. Л. Березовчук, розглядаючи поезію С. Жадана, написану в 90-х роках, і виділяючи вірші-візії, вбачає новаторство в пошуках «концепції ліричного героя» та в інтерпретаціях міфологій, зокрема християнської, що вражають читача [3, с. 29]. А версифікаційні особливості – написання текстів силабо-тонікою, тонікою та верлібром – дослідниця пояснює «психологічним “симптомом”», а не показником майстерності. І. Дзюба зосереджується на трактуванні образів українізованого Будди («Будда сидів на високій могилі...»), Юди (як одного з біблійних або іншого узагальненого) та ін. [4, с. 9–12].

Постановка завдання. Метою дослідження є аналіз збірки «Генерал Юда» С. Жадана в аспекті метрики й ритміки, що передбачає виконання таких завдань: визначення версифікаційних характеристик кожного твору; спостереження за їхніми змінами в межах одного тексту, циклу й у книзі загалом; виокремлення ритмотвірних елементів у верлібрах та ін.

Виклад основного матеріалу. Збірка «Генерал Юда», що вийшла друком у 1995-му році, – одна з перших (поряд з «Цитатником») книг С. Жадана, яка з'явилася не в самвидаві. Історія її виходу в світ засвідчує факт того, що у 90-ті роки минулого століття видати книгу було нелегкою справою. Автор згадує про це так: «Я надіслав один і той самий рукопис на два літературні конкурси, що було таким трохи шарлатанством. У результаті я переміг і в конкурсі видавництва

“Смолоскип”, і на “Гранослові”. Так вийшли дві мої збірки “Цитатник” і “Генерал Юда”, які великою мірою дублюють одна одну, хоча я спробував щось розвести, щось дописати» [5, с. 229–230]. Варто вказати, що поету це таки вдалося, оскільки спільними для обох книг залишилася відносно невелика частина творів: вірші «Будда сидів на високій могилі...», «Генерал Юда», «Диск вечірнього сонця...», «З-під важкоїдучих циклонних злив», «Були дощі», «Зрада» (став частиною циклу «Атеїзм» у збірці «Цитатник») та цикли «Самогубці» й «НЕП». Автор передмови до видання поет І. Римарук передбачив цінність цих творів: «за бравадою і свідомим шокуванням читача (нерідко – намарним), за гіркою іронією (часто – рятівною) проглядається в цій книжці правдивий талант, тонка, вразлива душа й жорстке, спостережливе око» [6, с. 4].

Збірка вміщує 33 вірші, з яких кілька об'єднано в цикли. Незважаючи на невелику кількість творів, знаходимо приклади силабо-тонічної й тонічної систем віршування, верлібру, а також складніших утворень – перехідних метричних форм (ПМФ) та поліметричних конструкцій (ПК).

Поет дотримується класичної системи віршування в шести текстах, серед яких три написані ямбом (Я), ще три – анапестом (Ан). Твір «Тарас Григорович Шевченко» – зразок чотиритопового ямба, який лише двічі, у третій і п'ятій строфах, подовжується пірихієм. До того ж, простежуючи за змістом, це відбувається в поворотні моменти, коли «серце билосся хвилююче» і коли:

Він врешті втік із цього міста	Я4
Він зник із сяючого місива	Я4
І в черешневій квітній піні ¹	Я4
Його зустріли перші півні	[6, с. 6]. Я4

Мотивами текст нагадує семенківське «Я палю свій “Кобзар”», однак у С. Жадана ідея не така радикальна, зрештою, Шевченко стає суб'єктом дії й сам тікає з постаменту.

П'ятистоповий ямб – основний розмір у наступній поезії «Старий Антонич бродить сонним містом». Однак перша строфа ще дещо «розхитана» ритмічно (Я5, Я6, Я5, Я4), що відчутно й через неточну (містом – містять) та не зовсім вдалу (сяєва – сяють) риму.

З-поміж майже повністю верлібрового циклу «Сім днів, котрі нікого не вразили», привертає увагу метрична «класичність» його першого вірша «Вступ». На перший погляд, виразна нерівноскладовість переконує, що текст навряд сила-

¹ Цей рядок написав І. Римарук, редагуючи вірші С. Жадана для друку збірки після перемоги в конкурсі. Автор зізнається, що такий варіант йому не дуже сподобався, але все ж вирішив його залишити [7].

бо-тонічний, однак у рядках витриманий ямб (подекуди з нарощенням): від 3- до 10-стопового. Таку різницю в довжині можна пояснити специфікою членування мовленнєвого потоку, яка зумовлена семантичним навантаженням.

Своє розуміння України С. Жадан подає у вірші «Диск вечірнього сонця...», який А. Біла визначає як пейзажно-рефлексійний із трагічним зламом: «від рожевого світу українських прерій до України як наскрізь абсурдного світу» [1, с. 38]. У ньому присутній один із найпоширеніших у творчості письменника образів – образ риби. Цього разу це не символ Ісуса Христа, а збірний образ громадян – «повільних і безкровних», що поміщені в закритий простір автобуса-акваріума. Схоже бачимо в поезії Є. Гуцала «Фіолетовий, густий цвіт...», де люди в такому автобусі також уподібнюються рибі настільки, що їх легко сприймати як водних мешканців, що пливають за течією: «у непорушній воді електричного світла / сидять і стоять екзотичні люди, схожі на звичайних рибок, / і їхні погляди плавають, наче рибки, / і рухи їхніх рук схожі на плавбу рибок» [8, с. 264]. Натомість у Т. Мельничука акваріум асоціюється із в'язницею («Рухаюсь мало...»): «рухаюсь мало / наче риба в акваріумі <...> вільна риба / у вільному морі / на цементній підлозі» [9]. У С. Жадана простежуємо сукупний образ автобуса-акваріума-в'язниці, хоча остання – метафорична, а не реальна, як у Т. Мельничука, й образ риби як флегматичних громадян. Споглядаючи за автобусом і тим, що навколо, ліричний персонаж обирає розмірену оповідну манеру, яка реалізується у чотиристоповому анапесті з постійною цезурою на другій стопі й нарощенням на один (інколи два) склади в першому піввірші.

Анапестичні ритми присутні у віршах «За розбитими шибамі – сніг» та «За хвилину до того, як випаде дощ». Знову ж помічаємо постійні «водні» образи, що пронизують творчість поета й стають упізнаваними. У першому тексті анапест варіюється від три- до п'ятистопового, що чітко простежується в межах невеликого твору (дві строфи). Другий, досить популярний в авторському виконанні й донині, написано здебільшого Ан4 з кількома відхиленнями від схеми і кодою в Ан2: «За хвилину до того, як з'явишся ти, – / Я тебе передчую» [6, с. 33].

Твір «Будда сидів на високій могилі...», який відкриває книгу, чи не найчастіше ставав об'єктом вивчення з різних ракурсів. Л. Березовчук стверджує, що С. Жадан цілеспрямовано переносить небожителів на землю, а його Будда помирає від абсурду реального життя [3, с. 30]. І. Дзюба

вважає його мамаїзованою реінкарнацією, яка втілює щось «спільне в ілюзорних уявленнях різних народів і в етапах особистих та історичних доль їхніх богів» [4, с. 10]. А. Біла помітила в цьому тексті ознаки «маленької притчі», поезії абсурду й трагедії [1, с. 38]. Метрично ж текст «виходить» у площину тоніки, хоча відчутною завдяки односкладовій анакрузі залишається амфібрахічна основа. Близькість до силабо-тоніки засвідчує й переважання чотириіктового дольника (Дк4), а саме його першої форми, за типологією Н. Костенко. Незначну кількість метричних вставок складають тактовики (Тк4).

Схожа тенденція у творі «Блюз мандрівного копача», який написаний Дк3, серед форм якого переважають перша (–2–2–), друга (–1–2–) й третя (–2–1–). О. Різниченко в передмові до «Цитатника» звертає увагу на персонажа вірша – копача, якого трактує як героя, суб'єкта історії, що з покоління в покоління «поглиблює її прірву» [10, с. 57], розвиваючи проблему межовості України між Європою та Сходом. Циклічність епох, їх незмінність і тяглість корелює зі сталістю ритму: метричних вставок лише дві (Тк, Акц).

Поєднання різноіктових дольників знаходимо в поезіях «На цьому майдані все на диво пов'язане» (Дк3, Дк4, Дк5, Дк6), «Генерал Юда» та «Тут, певно, колись було море» (Дк2, Дк3, Дк4). Серед Дк3 і Дк4 в перших двох превалює перша форма, що відповідає силабо-тонічному трискладовому розміру – Амф чи Ан залежно від анакрузи, а в останньому – третя форма Дк3 (–2–1–).

Є у збірці також і кілька прикладів перехідних метричних форм (ПМФ), які, на наш погляд, не завжди вдало поєднують віршовані розміри, як-от у текстах «Хвора дитино, єдиний нащадку калік», «Нам було непогано», «З-під важко йдучих циклонних злив». Причина цього, імовірно, – намагання «втиснути» зміст у ту чи іншу схему, що виходило досить грубо, однак подекуди згладжувалось римою. Проте, з іншого боку, для ранньої творчості такий підхід необхідний для «намацування» свого стилю, для експерименту з ритмами, які краще розкриють те, що хоче сказати автор-початківець. Найорганічніше ПМФ виглядають у двох текстах із циклу «Сім днів, котрі нікого не вразили», більша частина якого – верлібри. У першому – «5 (П'ятниця)» – різноіктовий дольник з перевагою Дк4 komponується з тактовиком та акцентним віршем. Другий вірш – «7 (Неділя)» – єдиний у книзі зразок ПМФ, де переважає силабо-тонічний розмір: 79% рядків написано ямбом (Я4). Перехід від Я до Дк відображено й графічно: С. Жадан «подрібнює»

рядок, сповільнюючи мовлення:	
Осінь зустрінуть в бруді і поті	Дк4
Вона відійде ти лиш потерпи	Дк4
І	Дк4
Сірі натовпи	
Сірих поетів	Дк4
Сіро оспівують	
Сірі степи	Дк4
... Мене збудив шалений рев	Я4
Я розпізнав аплодисменти	Я4
І навмання кудись побрів	Я4
Стираючи повільно мешти [6, с. 43–44].	Я4

Стільки ж у книзі поліметричних конструкцій (ПК). Ними написаний, зокрема, цикл «НЕП», що містить три вірші. Метричною основою усіх є дольник. Тактовик кількісно переважає акцентний вірш у другому й третьому творі циклу. Прикметно, що перший, у якому рядків Акц найбільше, – астрофічний, а довжина рядків коливається від 3 до 23 складів. Ці ознаки наближають його до верлібру, але чітко перехресне римування все ж «утримує» текст в площині тонічного віршування.

Незвичайним для творчості С. Жадана видається поєднання силабо-тонічного розміру з тонічним в межах поліметричного тексту. У вірші «3 (Середа)» із циклу «Сім днів, котрі нікого не вразили» перша частина написана різностоповим ямбом і виділена графічно в окрему строфу, інша ж – тактовиком. Ця зміна ритму, приспускаємо, умотивована зламом тону оповідача від більш інтимного до лаконічного й описового, документального, яким сухо викладені факти й візії, чому також сприяє синтаксична завершеність кожного рядка: «В мені, на жаль, закінчилася мідь. / Телеграма обірвалась на пів літері, / Години зливались у натягнуту мить. / Дощі вже давно не мірялись літрами» [6, с. 37].

Але все ж вважаємо, що в ПК, як і в ПМФ, в аналізованій збірці зміна розмірів майже завжди відбувається спорадично, без прив'язки до конкретних змін у змісті тексту, і є, радше, даниною формуванню рис індивідуальної поетики С. Жадана, що й передбачувано для перших творів.

Оскільки письменнику вдалося спочатку «вбити», а потім «воскресити» силабо-тоніку (за висловом Х. Венгрінюк), то особливу зацікавленість викликають його перші верлібри. Зрештою, вільний вірш супроводжує автора протягом усього творчого шляху, інколи повністю перебираючи на себе функцію ретранслятора суб'єктивної худож-

ньої візії². Тричастинний цикл «Самогубці», за Л. Березовчук, є початковою точкою змін у світогляді С. Жадана [3, с. 29]. Очевидно, поету зручніше було «вбити невротичну та кволу частину свого “Я”» [3, с. 29] саме у верлібрових рядках, адже акцент у такому разі цілком переходить на зміст твору. Віршам цього невеликого циклу притаманна строфоїдна структура. Припускаємо, що поділ тексту відбувся з метою увиразнити кожен епізод, стимулюючи уяву читача відображати образи ніби покадрово. Окрім того, кожна зі строф – це речення, яке не виділене пунктуаційно, так відступи виконують роль крапки в смисло-вому та інтонаційному плані.

Ритми верлібрів видаються схожими в кожному вірші циклу (за винятком одного – «(Той що розбився)») й цілком підпорядкованими змісту та меті автора – показати смерть із різних причин як процес. Попри бажання врятувати, діяти швидко, яке виникає під час читання, поет уповільнює мовлення, робить його переривчастим, бо рядок обривається після кількох слів, змушуючи зробити паузу, перевести подих. А. Біла трактує це як пластичність, що притаманна С. Жадану, яка у цьому циклі набуває «експресіоністичного присмаку» [1, с. 40].

У творі «Зрада» уривчастість рядка, його невелика довжина (від 2 до 10 складів) створює ефект піднесеності й патетичності, що акумулює увагу на найменших порухах ліричного персонажа, тілесних проявах його лицемірності, подібних на кінематографічні стоп-кадри: «Ти цілуєш / його / і разом з твоєю слиною / на його губах / зостаються / мікроби зради» [6, с. 30].

Вільний вірш переважає також у циклі «Сім днів, котрі нікого не вразили», який згадує й А. Біла, відзначаючи схильність автора групувати тексти у збірках «Генерал Юда» та «Цитатник» [1, с. 40–41]. Епіграфом є текст М. Семенка «Сім», який М. Сулима називає літературним «Чорним квадратом» [11, с. 28]. А. Біла зазначає, що цикл можна тлумачити двояко: і як розповідь про створення світу, і як тлумачення вірша футуриста [1, с. 41]. До слова, С. Жадан не перший, хто «дописує» або перероблює геніальний текст М. Семенка, відома також пародія або ж варіація В. Голобородька «Тиждень».

Привертає увагу метрична різноманітність циклу, зокрема вже йшлося про вільний ямб у «Вступі», перехідні метричні форми у двох віршах – «5 (П'ятниця)», «7 (Неділя)» та поліметрію у тексті «3 (Середа)».

² До прикладу, книги «У.Р.С.Р.» (2005) та «Історія культури початку століття» (2003) майже або повністю написані верлібрами, виняток – збірка «Тампліери» (2017), де вони відсутні.

Верліброві рядки у творі «1 (Понеділок)» – це здебільшого окремі синтаксичні одиниці, інтонаційно сепаровані, хоча пунктуація майже відсутня. Є лише один знак оклику наприкінці, перед окремою графічно виділеною групою рядків, що нагадує композицію старозавітної оповіді про створення світу, але в сучасній постмодерній обробці: «Сьогодні був більш-менш спокійний день / Вночі мені присниться стара сусідка / Верхи на мітлі / Я буду з нудьгою думати / Це лише понеділок...» [6, с. 36]. У наступному вірші «2 (Вівторок)» дещо змінюється ритміка: рядки знову стають укороченими, кілька з них містять лише один склад або одне слово (подібно, як у творі «Зрада»). Схожим видається й твір «4 (Четвер)», однак у ньому вже чітко помітна спроба автора членувати текст, надати йому строфічної будови, наскільки це можливо, керуючись виключно змістовою завершени-

стю фразових єдностей. Натомість «6 (Субота) (Чудовий осінній день)» не вирізняється такою рисою, а більше нагадує суцільний потік думок.

Висновки. Отже, рання творчість С. Жадана у версифікаційному аспекті різноманітна й складна. Автор послуговується силабо-тонічними, тонічними розмірами, верлібром, а деякі його вірші є прикладами перехідних метричних форм та поліметричних конструкцій. Попри це, помітним є превалювання вільного вірша, класичні розміри, ПМФ та ПК кількісно представлені майже однаково. Щодо тоніки, прикметно, що цю систему окремими текстами реалізує лише дольник, а тактовик та акцентний вірш функціонують як метричні вставки. Такий метричний зріз однієї з перших збірок автора свідчить про сміливість та експериментаторство в доборі віршових форм, про бажання бути універсальним, нетиповим, але водночас знайти свою письменницьку манеру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Біла А. Від ломки до ломки: лірика Сергія Жадана. *Слово і час*. 2002. № 1. С. 35–48.
2. Коваленко О. Мотиви дороги (рух і процесуальність) у поезії Сергія Жадана (на матеріалі збірки «Цитатник») / Патологічна потреба дороги у поезії Сергія Жадана (на матеріалі збірки «Цитатник»). *МАГІСТЕРІУМ. Випуск 38. Літературознавчі студії*. 2010. С. 90–93.
3. Березовчук Л. Поруйнування Єрусалима. *Критика*. 2000. Березень. С. 25–30.
4. Дзюба І. М. Чорний романтик Сергій Жадан. К.: Либідь. 2017. 112 с.
5. Терен Т. Сергій Жадан: Ніколи не ставився до літератури, як до альпінізму чи спорту. *Українська правда*. 5 грудня 2015. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2015/12/5/204395/> (дата звернення: 05.09.2024).
6. Жадан С. Генерал Юда: Вірші / Передм. І. Римарука. К.: Укр. письменник. 1995. 46 с.
7. Рожевий дегенерат. *Харківський ЛітМузей*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=T6qADthqZ1I> (дата звернення: 10.08.2024).
8. Гуцало Є. Твори в 5 т. Т. 5: Поезії, статті. К.: Дніпро, 1997. 576 с.
9. Мельничук Т. Рухаюсь мало... *OnlyArt. Українська поезія та література*. URL: <https://onlyart.org.ua/taras-melnychuk-ruhayus-malo/> (дата звернення: 1.12.2024).
10. Різниченко О. Післямова. *Жадан С. Цитатник: (Вірші для коханок і коханців)*. К.: Смолоскип, 1995. С. 55–59.
11. Сулима М. «Понеділок Вівторок...» – «чорний квадрат» Михайля Семенка. *Слово і час*. № 4. 2017. С. 24–28.